

XVIII əsrin II – XIX əsrin I yarısında Cənubi Qafqazda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət və Qarabağ xanlığı

The new geopolitical situation in the South Caucasus in the second half of the 18th century and the Karabakh Khanate

Elxan Quliyev/ Elkhan Guliyev

AMEA Elm Tarixi İnstitutu / ANAS Institute of the History of Science

elkhan2000@yahoo.com

ORCID ID:
0000-0002-9226-8877

Daxil oldu
Received: 01.02.2022

Qəbul olundu
Accepted: 12.05.2022

Xülasə. XVIII əsrin ikinci yarısı, XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətlə bağlı bu regionda mühüm tarixi hadisələr baş vermişdir. Bu hadisələrin hansı istiqamətdə inkişaf etməsində isə Qarabağ xanlığı və Azərbaycanın digər xanlıqlarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyük olmuşdur. Hazırkı məqalədə bəhs edilən dövrün yazılı qaynaqlarını araşdıraraq XVIII əsrin ikinci yarısı, XIX əsrin əvvəllərində cənubi Qafqazda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət fonunda Qarabağ xanlığının yaranması və Şuşa qalasının inşa edilməsinin səbəblərini, həmçinin Şuşa qalasının banisi Pənahəli xanın siyasi fəaliyyətini, onun və digər Azərbaycan xanlıqlarının Çar Rusiya və Qacarlar dövləti ilə münasibətlərini şərh etməyə çalışmışıq. Məqalədə həmçinin tarixi faktlara əsaslanaraq regionun siyasi coğrafiyasının dəyişməsi prosesində (Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri 1813/1828) Qarabağ xanlığı və digər Azərbaycan xanlıqlarının, habelə başqa amillərin rolunu işıqlandırmağa çalışmışıq.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şuşa, Cənubi Qafqaz, Qarabağ xanlığı, geosiyasi vəziyyət

Abstract. In the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century, important historical events took place in this region in connection with the new geopolitical situation that emerged in the South Caucasus. The role of the Karabakh Khanate and other khanates of Azerbaijan was significantly large in the direction in which these events developed. In this article, by examining the written sources of the period under discussion, we have tried to interpret the reasons for the emergence of the Karabakh Khanate and the construction of the Shusha Fortress against the background of the new geopolitical situation that emerged in the South Caucasus in the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century, as well as the political activities of Panahali Khan, the founder of the Shusha Fortress, and his and other Azerbaijani khanates' relations with Tsarist Russia and the Qajar state. In the article, we have also tried to shed light on the role of the Karabakh Khanate and other Azerbaijani khanates, as well as other factors, based on historical facts, in the process of changing the political geography of the region (Gulustan and Turkmenchay treaties of 1813/1828).

Key words: Azerbaijan, Shusha, South Caucasus, Karabakh Khanate, geopolitical situation.

Резюме. Во второй половине XVIII и начале XIX века на Южном Кавказе произошли важные исторические события, обусловленные новой геополитической ситуацией, сложившейся в этом регионе. Роль Карабахского ханства и других ханств Азербайджана в развитии этих событий была весьма велика. В данной статье на основе письменных источников рассмотрены предпосылки образования Карабахского ханства, основы которого были заложены Панахали ханом. Особое внимание уделено его взаимоотношениям с царской Россией и государством Каджаров. Также исследовано строительство Шушинской крепости на фоне новой геополитической ситуации на Южном Кавказе во второй половине XVIII – начале XIX вв., а также политическая деятельность одного из ее основателей. В статье мы также попытались на основе исторических фактов (Гюлистанский и Туркменчайский договоры 1813/1828 гг.) осветить роль Карабахского, и других азербайджанских ханств, в процессе геополитических изменений региона.

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, Южный Кавказ, Карабахское ханство, Геополитическая ситуация.

Giriş

Bir çox tədqiqatçılar geosiyasət elmini bir-birilə qarşılıqlı olan və dövlətin strateji potensialına böyük təsir göstərən coğrafi, tarixi, siyasi və digər faktorların kompleksi kimi görürlər. 1916-cı ildə ilk dəfə elmə “geosiyasət” anlayışını İsveç alimi “Rudolf Çellen” (1864-1922) gətirmişdir. Bu ad altında çıxış edən elmi o, “dövləti coğrafi orqanizm və ya məkan fenomeni kimi nəzərdən keçirən doktrina” kimi qiymətləndirir. Geosiyasət dövləti daimi, dəyişməz təşkil forması deyil, canlı varlıq kimi nəzərdən keçirir. Bu cür yanaşmanı alman nəzəriyyəçisi “Fridrix Ratsel” irəli sürmüşdür. Geosiyasət dövləti xarici aləmlə münasibətdə öyrənmək və bu münasibətlərdən doğan problemləri həll etmək məqsədini daşıyır. F.Ratselin fikrincə, siyasi coğrafiyadan fərqli olaraq, geosiyasət elmini dövlətin vəziyyəti, forması, sərhədləri və ya ölçüləri, iqtisadiyyatı və mədəniyyəti maraqlandırmır. Politoloq E.A.Pozdnyakov təsdiqləyir ki, geosiyasət əsas diqqətini fiziki əhatə, dövlətin hərbi-siyasi, iqtisadi, və ekoloji təhlükəsizliyi faktorlarına və bu faktorların siyasətdə istifadə edilməsinin real imkanlarının açılmasına və öyrənilməsinə diqqətini yönəldir. Praktik geosiyasət dövlətin ərazi problemlərinin, sərhədlərinin, insan resursları da daxil olmaqla, resursların müəyyən edilməsi və səmərəli istifadə olunmasını öyrənir [3] .

1- Qarabağ xanlığının yaranmasına səbəb olan amillər

Sözügedən dövrün yazılı qaynaqlarında, eləcə də bu mövzunu araşdırmış yerli və xarici tədqiqatçıların verdiyi məlumatdan aydın olur ki, cənubi Qafqaz coğrafiyası daim böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuş və onlar nəyin bahasına olursa-olsun bu regionu ələ keçirməyə çalışmışlar. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın tarixi ərazilərindən biri olan Qarabağ xanlığı cənubi Qafqazın önəmli ərazisində yerləşdiyinə görə, məhz bütün tarixi hadisələr də onun ətrafında baş verirdi. Qarabağ xanlığının əsası bu diyarın Sarıcalı kəndində anadan olmuş Cavanşir elinin nümayəndəsi Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bir əlyazmada Pənahəli xanın əsil-nəsəbi haqqında diqqəti cəlb edən maraqlı məlumat verilir. Bu məlumata görə Pənahəli xanın əsi-nəsəbi Arqun xana gedib çıxdığı söylənir. Əlyazmada yazılır: “Pənah xan mərhumun əsil-nəsəbi Cavanşirin Dizaq elindən və Sarıcalı oymağındandır ki Sarıcalı qədim Bəhmənli elindən bir firqədir¹ ki əyyami sabiqdə² Türksütan elindən gəlirlər, amma Mirzə Adıgözəl yazıb rəvayət edir ki, Pənah xanın

¹ Firqə: Tayfa

² Əyyami sabiqdə: Keçmiş zamanlarda

əsil- nəşəbi Arqun xan Çingizə yetişir belə ki, dudmani Çingiziyyənin millət və səltənətləri münqəriz³ olandan sonra ... fərar edib Türküstan məmləkətindən gəlib Gürcüstanın Lori xəlifəsində məxfi və mütəvari⁴ olub, sonra xəvanini⁵ Gəncənin ... sonra Qarabağa gəlib Cavanşir oymağında məskən

ixtiyar edib ev və tədarük qayırır Cavanşir içində bəxti cavani yarlıq qılıb çox dövlət və mal və həşm⁶ yüzdürüb bir fərzəndi⁷ səadətənd...” [9, s. 5-6].

Əfşar dövlətinin banisi Nadir şah Əfşar 1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirildikdən və mərkəzi gücün zəifləməsindən sonra, Azərbaycanın bir çox yerlərində bir-birinin ardınca on səkkiz (bəzi mənbələrdə iyirmi) xanlıq yarandı. Pənahəli xan özünü Qarabağın xanı elan etdi (1748-1763). Qarabağ xanlığı geniş bir ərazini – cənubdan Araz çayı, şimaldan Gürcüstan sərhəddində Sınıq körpü, şərqdən Kür çayı, qərbdən isə İrəvan xanlığı ilə həmsərhəd olan torpaqları əhatə edirdi. Xanlıq yaranana qədər də Qarabağ bəylərbəyliyi geniş əraziyə malik idi. Bununla bağlı İ.P.Petruşevski yazır: “İrəvan bəylərbəyliklərdən ən səciyyəvisi Ziyadoğlu sülaləsinin hakimiyyəti altında olan Qarabağ bəylərbəyliyi. Onlar qızılbaş Qacar tayfasından, Ziyəddin oymağından idilər. Həmin bəylərbəylik XVI əsrin birinci yarısından başlayaraq 300 ilə yaxın həmin sülalənin hakimiyyəti altında olmuşdur”. İlk Qarabağ bəylərbəyi Kəmaləddin Şahverdi oğlu Qacar olmuşdur. Qarabağ xanlığının əsasını birləşmiş Azərbaycan türk etnosları təşkil edirdi. Qarabağın aralıq hissəsində yaşayan Otuzikilər, Cavanşir, Kəbirli tayfaları Qarabağ vilayətinin köklü elatları idilər. İsgəndər Münşinin fikrinə görə, Otuzikilər hələ XVI əsrdən “öləkə” adlanırdılar. Cavanşir tayfasının başçısı eyni zamanda Otuzikilər tayfasının irsi hakimi idi. Cavanşirlər tayfası Qızılbaş və Əfşar şaxəsinə aid deyildi. Bəzi məlumatlara görə, onlar Bəhmanlı tayfasından törəmişlər. Nadir şahın hakimiyyəti illərində Cavanşir, Otuz iki, Kəbirli tayfaları güclə Xorasan vilayətinin Sərxəs adlı yerinə sürgün edilmiş, şahın ölümündən sonra Qarabağa – öz ata-baba yurdlarına qayıtmışdılar [1, s. 532].

Bilindi ki, Səfəvilər dövründə və o dövrün idarəetmə sisteminə uyğun olaraq Qarabağ ayrıca bir bəylərbəylik hesab olunurdu və onun paytaxtı Gəncə şəhəri idi. Əfşar imperiyası dövründə isə bu ərazilər Təbriz şəhərinin təbəçiliyində olmuşdur. Qarabağ bölgəsi I Şah İsmayılın dövründən etibarən Səfəvi imperiyasının süqutuna qədər Qacarlar sülaləsindən olan Gəncəli Ziyadoğluların idarəçiliyinə verilmişdi. Bu xanədanın ailə

³ Münqəriz: Süqut

⁴ Məxfi və mütəvari: gizlənmək

⁵ Xəvanin: Xan sözünün cəmi

⁶ Həşm: Şöhrət

⁷ Fərzənd: Övlad

üzvlərinin hamısı varislik ənənəsinə uyğun olaraq bir-birinin ardınca həmin mənəbə təyin olunurdular. Amma Nadir şahın ölümündən sonra Qarabağ bölgəsinə Pənahəlixan Cavanşir hakimlik etməyə başladı.

XIX əsr Azərbaycan maarifçilərindən biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanov tərəfindən fars dilində yazılmış “Gülüstani-İrəm” əsərində Azərbaycanda, xüsusilə də Qarabağda müstəqil müsəlman-türk xanlıqlarının elan edilməsi ilə bağlı diqqəti cəlb edən məlumat verilir. Bu məlumatdan aydın olur ki, sözügedən dövrlərdə Gürcüstan istisna olmaqla Qafqazın bütün mahal və xanlıqları türk-müsəlman hakimləri tərəfindən idarə olunmuşdur. Məlumatı olduğu kimi tərcümə edib, oxucuların diqqətinə çatdırırıq: “İndi isə görək Şirvan və Dağıstanda vəziyyət necə cərəyan edirdi. Nadir şah Əfşar öləndən kimi, İran qoşunları bu diyardan çəkilib getdilər, hər məmləkətdə güc sahibləri ortaya çıxaraq müstəqillik iddiası qaldırdı və onlar heç kimə boyun əymək istəmirdilər. Quba və Salyan hakimi Hüseynəli xan ibn Sultanəhməd xan Xudad qalasını boşaldaraq Qubada yerləşən “Qudyal” qalasını təmir etdirməyə başladı və bu məmləkətdə iğtişaşlar törədən əksər mahalların camaatını özünə tabe etdi. Dərbənd əhalisi isə əvvəlcə adı çəkilən Məhəmməd həsən Bəy Qurçı ibn İmamqulu xanı özlərinə xan seçdilər. Nadir şahın yaxın əmirlərindən olan Mirzə Məhəmməd xan ibn Dərgah xan Bakuyi Bakı mahalının müstəqilliyini elan etdi. Şamaxı əhalisi isə əvvəllər sursatların təhvil işi üzrə məsul şəxs vəzifəsində çalışan Hacı Məhəmmədəli ibn Sufi Nəbi Zərnəvəini hakim seçdilər, Xan Çoban tayfasından olan Əsgər bəy ibn Allahverdi bəy Sərkərin oğlanları Şirvan elində istibdad bayrağını qaldırdılar. Nadir şahın dövründə Şəki xəracını toplayan və son üç il ərzində “Gələsən-Görəsən”i özünə sığınacaq edən Hacı Çələbi ibn Qurban Nəxəvi müstəqilliyini elan edərək Şəki, Ərş və Qəbələ mahallarını özünə tabe etdi. Nadir şahın hakimiyyəti illərinin sonunda Şəki və Şirvana sığınan Pənah bəy ibn İbrahimxəlil ağa Cavanşir Qarabağda ardıcıl döyüşlər apararaq özünü xan elan etdi. İlk növbədə Bayat qalasını, ondan sonra isə Tərnəvət⁸ qalasını inşa etdirdi. İkinci qalanın dükənləri və hasar qalıqları I Şah Abbasın qışlaq etdiyi yerdə, yəni Şahbulaqda bu gün də qalmaqdadır. Pənahəli xan bir müddət sonra isə Şuşa adlanan yerdə Pənahabad qalasını tikdirdi...” [2, s.158-160].

Pənahəli xan Qarabağ xanlığı yarandığı gündən etibarən həm daxili, həm də xarici qüvvələr tərəfindən müxtəlif basqınlara məruz qaldığına görə bu istiqamətdə müxtəlif siyasi maneələr etməyə çalışırdı. Xanlıq yarandıqdan sonra burada sosial-iqtisadi baxımdan mərkəz rolunu ifa edən şəhər olmadığına görə, eləcə də İran basqınları və yerli feodallardan müdafiə olunmaq üçün o, 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi. Qısa vaxtda

⁸ Tərnəküt, Bərnəvüt kimi də qeyd olunur.

qalaya hasar çəkildi, xəndəklər qazıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Pənahəli xan bir müddət sonra, 1751-ci ildə Ağdam yaxınlığında, Şahbulaq yaylağında Şahbulaq qalasını inşa etdirdi. Sonradan bəzi tarixi və siyasi məsələlərə görə o, Şuşakənddən bir qədər aralı, hündür, sıldırım dağ üstündə Şuşa qalasının inşasına başladı və 1751- 1752-ci illərdə başa çatdırdı. Yeni salınmış qala-şəhər əvvəllər onun banisinin adı ilə Pənahabad, sonralar isə Şuşa qalası adlandırıldı [1, s. 535].

2- Şuşa qalası - Qarabağda əsas müqavimət mərkəzi

XVIII əsrin 50-ci illərində Pənahəli xan şəhər və qalanın möhkəmləndirilməsi ilə məşğul olan zaman qonşu feodal hakimlər dəfələrlə Qarabağa basqınlar etmişdir. Belə ki, 1751-ci ildə Məhəmmədhəsən xan Qacarın qoşunu Qarabağa basqın etmiş amma, çoxlu qoşunu olmasına baxmayaraq qalaya yaxın düşə bilməmişdir. Bir qədər sonra Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar, bir sıra qonşu xanlıqları (Təbriz, Xoy, Mərənd, Qaradağ, Ərdəbil, Marağa və s.) öz ətrafında birləşdirdikdən sonra Pənahəli xanın yanına elçilər göndərərək tabe olmasını tələb etdi (1760), lakin rədd cavabı aldı. Belə bir cavabı alan Fətəli xan Əfşar böyük ordu ilə Qarabağ üzərinə hücum keçdi. Şuşa altı ay mühasirədə qaldıqdan sonra, Pənahəli xan oğlu İbrahimxəlil girov verməklə şəhəri mühasirədən azad etdi.

1761-1762-ci illərdə İranın müxtəlif vilayətlərini öz hakimiyyəti altında birləşdirən Kərim xan Zənd Azərbaycan üzərinə hücum başlandı. O, Fətəli xan Əfşarın qoşunlarını məğlub və oradakı bir sıra xanlıqları özünə tabe etdi. Kərim xan Zənd vaxtilə Fətəli xan tərəfindən sıxışdırılan Azərbaycanın yerli feodal və xanlıqlarına məktub göndərərək, onları öz tərəfinə çəkməyə çalışdı. O, Pənahəli xana ünvanladığı məktubda yazırdı: “Fətəli xan sadəcə düşmən deyil, o eyni zamanda bizimlə qanıdır... Gərək qüvvələrimizi birləşdirək. Məhz bu yolla həm intiqam almaq, həm də oğlunuzu xilas etmək mümkün olar.” [1, s. 537].

Pənahəli xan bu məktubu oxuyandan sonra kiçik oğlu Mehralı xanı öz yerinə hakim təyin etdi və qoşunu ilə zəndlərlə birləşdi. Tezliklə Urmiya şəhəri müttəfiq qoşunu tərəfindən mühasirəyə alındı. Fətəli xan bir neçə ay müqavimət etdikdən sonra, 1763-cü ilin fevralında tabe oldu. Bu qələbədən sonra Kərim xan Zənd müxtəlif bəhanələrlə Pənahəli xana Qarabağa qayıtmağa icazə vermədi. Əvəzində İbrahimxəlil xanı məhbəsdən azad etdi və Qarabağa qaytardı. O, xanlığı idarə etməyə başladı. Pənahəli xan isə Şiraza aparıldı və ömrünün sonunadək (1763) orada qaldı.

İbrahimxəlil xanın dövründə (1763-1806-cı illər) Qarabağ xanlığı daha da gücləndi və burada diqqətəlayiq binalar, qalalar tikildi. Pənahəli xanın göstərişi ilə Qarabağ xan sarayı ilə paralel təxminən 1750-ci illərdə qamışdan inşa edilən məscidin yerində İbrahimxəlil xan

hakimiyyətə gəldikdən sonra 1768-1769-cu illərdə daşdan yeni məscid inşa etdirmişdir. Əlbəttə bildiyimiz kimi, bundan sonrakı illərdə, yəni XIX əsrin I yarısında xanın qızı Gövhər ağanın maddi dəstəyi ilə İbrahimxəlil xanın yararsız hala düşmüş məscidinin yerində qoşa minarəli üçüncü məscid inşa edilmişdir. 1883-cü ildə isə Gövhər ağanın maddi vəsaiti əsasında üçüncü məscidin yerində Şuşanın dördüncü və sonuncu cümə məscidi inşa edilmişdir. İki dağ arasında Əsgəran, Ağoğlan qalaları, Şuşa qalasının hasarı, özünün imarəti, Xəzinə dərəsində imarət və otaqlar, Xan bağı imarətləri, Ağdam bazarının hasarı və s. Mirzə Adıgözəl bəy və Qarabağın sonrakı tarixçiləri qeyd edirdilər ki, İbrahimxəlil xanın “hökm və fərmanı Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Xoy, Qaradağ, Təbriz, Ərdəbil vilayətləri, hətta Marağa, İraq və Azərbaycan sərhədi olan Qaplankuhda belə eşidilirdi”. O, özünün etibarlı müttəfiqi Car-Balakən camaatının başçısı Nüstəl xanın oğlu Ümmə xanın bacısı Bikə xanımla evlənmişdi və bu qohumluq hər iki xan arasında hərbi-siyasi birləşmənin yaranmasına səbəb oldu. İbrahimxəlil xan qızı Tuti Bikə xanımı Şəkili Səlim xana əvə vermişdi. Məhz onların gücündən istifadə edən İbrahimxəlil xan erməni mülklərinin xəyanətinə, qonşu xanlıqların Qarabağa basqınlarına son qoydu. Qarabağ xanlığının daxilində və xaricində sabitlik yaratdı, əhali dinc əməklə məşğul olmağa başladı. İbrahimxəlil xan gürcü çarı II İrakli ilə də dostluq edirdi. Onun vəzirinin qızı ilə evlənmişdi. Xanlığın baş vəziri məşhur Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqif II İrakli ilə dostluğu möhkəmləndirmək üçün Tiflisə getmişdi. Onun iştirakı ilə Qarabağ xanlığı ilə Gürcüstan arasında bağlanan sazişin siyasi əhəmiyyəti vardı [1, s. 537-538].

Kərim xan Zəndin ölümündən (1779) sonra, İranda baş vermiş daxili müharibələrdə mənşə etibarilə türk-qızılbaş olan Qacar sülaləsi qələbə qazandı. Sülalənin banisi Ağa Məhəmməd xan Qacar 80-ci illərin ortalarında Xorasan istisna olmaqla, İranın başlıca əyalətlərini istila edərək Tehranı özünə paytaxt etdi. O, 1794-cü ildə Qarabağa səkkiz minlik qoşun göndərdi. Lakin qoşun Əsgəran qalası yaxınlığında məğlub olub geri çəkildi. Ağa Məhəmməd xan Səfəvi şahları kimi, bütün Ön Qafqazı özünə tabe etmək istəyirdi. O, yürüşdən əvvəl Azərbaycanın bütün xanlıqlarına, Kartli və Kaxetia çarlığına, eləcə də Cənubi Dağıstan hakimlərinə fərmanlar göndərərək girov tələb etdi. Onların əksəriyyəti yenidən İrana boyun əyməkdən imtina etdilər. Ağa Məhəmməd xan Qacar bu cavablardan sonra qoşunlarına üç istiqamətdə - Talış, İrəvan və Şuşa istiqamətində yürüş etməyi əmr etdi. Onu özü Şuşa səmtinə hərəkət edən qoşunun başçısı idi. Talış və İrəvan yollanan İran qoşunları bu yerləri darmadağın edərək Ağa Məhəmməd xanın qoşunları ilə birləşdilər. Nəhayət, 1795-ci il iyunun sonunda Ağa Məhəmməd xan 85 minlik ordu ilə Qarabağ xanlığına soxulub Şuşa qalasını

mühasirəyə aldı. Bu hücum bütün Qafqaz üçün təhlükəli idi. O, Şuşanı 33 gün mühasirədə saxladı, amma heç bir müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Belə olduqda o, Tiflisə tərəf hərəkət etdi. Cavad xanla Məlik Məcnun onu müşayiət edirdilər. Bir döyüşdə şəhəri ələ keçirərək əhalini qırdılar və 20 min nəfər əsir apardılar. Bu zaman Azərbaycanın bir sıra xanları kömək üçün Rusiyaya müraciət etdilər. Yerli hakimlərin II Yekaterinaya müraciəti həmin ildə rus qoşunlarının Ön Qafqaza hərbi yürüşünə səbəb oldu. Rus qoşunlarının komandanı V.Zubovun ixtiyarına Xəzər dənizindəki rus hərbi donanması da verildi. Ağa Məhəmməd xan Qacar rus qoşununun Azərbaycana hərəkət etməsini gördükdə, 1796-cı ilin yazında tələsik Arazın o tayına çəkildi və həmin ili o, özünü İranın şahı elan etdi [1, s. 539].

Beləliklə, qubalı Şeyx Əli xan qısa müqavimətdən sonra Dərbənd qalasının qapısını V.Zubovun üzünə açdı. Bakı xanı Hüseynqulu xan şəhəri təslim etmək istəmirdi. V.Zubov qoşununun bir hissəsini burada qoyub Şamaxı istiqamətində hərəkət etdi və oranı da ələ keçirdi. V.Zubov Salyan tərəf gedərək yaxınlıqda düşərgə saldı. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan öz nümayəndələrini onun yanına göndərdi. Rus generalı nümayəndələri səmimi qarşıladı. O, Qarabağ xanlığının Rusiya ilə yaxınlaşmasında Vaqifin xidmətlərini qiymətləndirərək II Yekaterinanın adından ona qiymətli hədiyyə - əsa bağışladı. Beləliklə, Azərbaycanın şimal xanlıqlarının bir neçəsi Rusiyaya tabe edildi. Amma 1796-cı ildə II Yekaterinanın vəfat etməsi bu dəfə də Rusiyanın Azərbaycanda möhkəmlənməsinə imkan vermədi. Bu hadisə ümumilikdə Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətə təsir göstərdi. Taxta çıxan I Pavel 1797-ci ildə Azərbaycandan və Dağıstandan rus qoşununu geri çağırırdı [1, s. 540].

Bütün qeyd olunanlardan sonra, Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ilin yazında böyük bir ordu ilə Araz çayını keçərək Şuşaya yaxınlaşdı. İbrahimxəlil xan müqavimət etmək əzmində olduğundan öz dəstəsi ilə düşmənin topxanasına hücum edib geri dönərkən qala qapısını bağlı gördü. Qalada ona xəyanət etmişdilər. Odur ki, İbrahimxəlil xan Car-Balakənə - avar hakimi Ümmə xanın yanına qaçmalı oldu. Ağa Məhəmməd şah şuşalılara məktub göndərərək tabe olmalarını tələb etdi. O, Şuşanı tutduqdan sonra İbrahimxəlil xanın əsiri və düşməni olan Məhəmməd bəyi Şuşanın xanı təyin etdi [1, s. 540].

Ağa Məhəmməd şah Qacarı Qarabağı tutması Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyəti dəyişdi. Onun tərəfdarları baş qaldıraraq hakim qüvvəyə çevrildilər. Rus qoşunu ilə əlaqə saxlayan, onlara xidmət edən xanlar təqib olundular. Öz keçmiş xidmətlərinə ümid bəsləyən Cavad xan və Bakı xanı Hüseynqulu xan şahın tələbi ilə Şuşaya çağırılıb nəzarət altına alındılar. Şamaxı xanı Mustafa xan, Şəki xanı Səlim xan qasid vasitəsilə öz itaətkarlıqlarını elan etdilər. Qubalı Şeyxəli xan isə Ağa Məhəmməd şahın hüzurunda idi. Çünki şah Bakı xanlığını da onun idarəçiliyinə verməyi vəd etmişdi. İran qoşunu şəhərə daxil olduqdan sonra əhaliyə divan

tutur, qarət edir, yüzlərlə insanı zindana salırdı. Vaqif də onların içərisində idi və onu edam gözləyirdi. Amma gözlənilmədən 1797-ci il iyulun 4-də İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəyin təşəbbüsü ilə onun yaxın adamları – Səfərli bəy və Abbas bəy tərəfindən Ağa Məhəmməd şah qəsd edildi. Şahın qətlindən sonra Bakı, Gəncə, İrəvan xanları öz şəhərlərinə qayıtdılar. İran qoşunu isə tələsik cənuba çəkildi.

Bundan istifadə edən Qarabağ xanının qohumu Məhəmməd bəy Cavanşir xanlığda hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Onun əmri ilə 1797-ci ilin yazında Vaqif öldürüldü. Lakin İbrahim xan Şuşaya qayıtdıqdan sonra Məhəmməd bəy Cavanşiri xəyanətdə təqsirləndirib həbs etdi və onu qan düşməni olan Şamaxılı Mustafa xana təhvil verdi və o da Məhəmməd bəyi edam etdi.

3- Güclü dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı maraqları

XVIII əsrin sonunda artıq mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə Qarabağ və Quba xanlıqları Rusiyaya elçilər göndərərək kömək istədilər. Çar hökuməti Azərbaycan xanlıqlarını Rusiya təbəəliyinə qəbul etməyə cəhd göstərirdi. İranla danışıqlar zamanı Rusiya hökuməti şahdan Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərindən və Gürcüstana olan iddialarından əl çəkməyi tələb edirdi [1, s. 541].

Bildiyimiz kimi, Qacarlar səltənətində şahzadələr arasında hökm sürən ixtilaflar, eləcə də vəliəhdlik məsələsini Abbas Mirzənin ailəsi üzərində təsbit edən konkret bir qanunun olmaması və Abbas Mirzənin canişinliyini irəli sürən tədbirlərə onun özünün də etimad etməməsi Abbas Mirzəni bu istiqamətdə bir sıra qabaqlayıcı addımlar atmağa vadar edirdi. Baxmayaraq ki, Abbas Mirzə Fətəli şah tərəfindən himayə olunurdu, amma o, öz qardaşlarının Tehran sarayındakı nüfuzu və ona qarşı düşmənçiliyindən əndişəli idi. Məhz buna görə o, Fətəli şahdan doşma qardaşı Zillüs-Sultanın Tehran hakimi olması haqda fərman imzalamasını xahiş etdi və bu fərmanın verilməsinə nail oldu. Abbas Mirzə bu işi görməklə müəyyən mənada ona qarşı yönəl biləcək provokasiyalardan arxayın olmuş oldu. Amma o, bununla kifayətlənməyib özü üçün xarici bir himayədar da axtarmağa başladı. Belə ki, o, qərara gəlir ki, Ruslarla müzakirə zamanı onlardan vəliəhdlik məsələsini dəstəkləmələrini ortaya atsın və hətta bu məsələ Rusiya-İran arasında bağlanmış Gülüstən müqaviləsində də rəsmən öz əksini tapsın. Görünür Fətəli şah şahzadələr arasında hökm sürən düşmənçilik və münaqişənin daha da alovlanmaması üçün bu məsləhin qarşısını almağa çalışmışdır. Lakin Abbas Mirzənin israrı ilə Gülüstən müqaviləsinin dördüncü maddəsində bu mövzu aşağıdakı formada öz əksini tapmışdır: “Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoru Əlahəzrət İran Şahının Öz qarşılıqlı dostluq hisslərini ifadə etmək və İranda – Ona qonşu olan bu Dövlətdə, möhkəm

əsas üzərində mütləqiyyət və hökmran hakimiyyət görmək arzusunu səmimi qəlbədən təsdiq etmək üçün, bununla, Öz adından və Öz Vəliəhdləri adından İran Şahı tərəfindən İran Dövlətinin Varisi təyin ediləcək Vəliəhdə, lazım gəldikdə, kömək göstərməyi vəd edir ki, heç bir xarici düşmən İran Dövlətinin işinə qarışa bilməsin və Ali Rusiya Sarayının köməyi ilə İran Sarayı möhkəmlənsin. Bununla belə, əgər İran Dövləti işləri üzrə Şah oğulları arasında münaqişələr baş verərsə, Rusiya İmperiyası hakimiyyətdə olan Şah xahiş etməyincə bunlara qarışmayacaq” [11; 6, s. 246-247].

Göründüyü kimi, müqavilənin bu maddəsi Rusiyaya İranın daxili məsələlərinə əməli şəkildə müdaxilə etməsini bildirməsə də, hansısa mənada İranın daxili siyasətinə nəzarət etməsi məsələsini gündəmə gətirmiş olur.

II Rusiya-İran savaşında Rusiya qoşunları General Paskeviçin başçılığı ilə Abbas Mirzəni məğlub edərək Təbrizi ələ keçirdilər. Muxalif şahzadələr Tehrandə belə bir şayə yaymağa başladılar ki, guya Abbas Mirzə savaşda məğlub olduğuna görə Fətəli şah Həsənəli Mirzə Şucaüs-Səltənəni vəliəhd təyin etmişdir [6, s. 393]. Bu xəbər Türkmənçay müzakirələri aparılan zaman Abbas Mirzənin qulağına çatdı və o, hiss edəndə ki, onun vəliəhdlik məsələsi təhlükədədir. Belə olan halda o, 7 maddəni Türkmənçay müqaviləsinin surətinə yerləşdirdi və rusların onun vəliəhdliyini himayə etməsi ilə öhdəlik götürməsinə nail oldu. Beləliklə Türkmənçay müqaviləsinin də 7-ci maddəsi açıq şəkildə Abbas Mirzənin qanuni vəliəhdliyini və onun İran taxtı-tacının varisi olaraq Rusiya tərəfindən himayə edəcəyini təsbit etmiş oldu. Türkmənçay müqaviləsindən öncə İran müstəqil bir dövlət hesab olunurdu, amma bu müqavilədən sonra yarım müstəqil bir dövlətə çevrilmiş oldu. Bu isə Avropa ölkələrinin də İranın daxili işlərinə müdaxilə etməsinə yol açdı [12, s. 130].

İngiltərənin Qacarlar dövlətinin siyasi quruluşuna müdaxilə etmə məsələsinin tarixçəsi İngiltərə- İran arasında hc.1227/m.1812-ci ildə imzalanmış müqavilə ilə bağlıdır. Bu müqavilənin 11-ci maddəsində İngilislər Abbas Mirzənin vəliəhdlik məsələsini - onun adı qeyd olunmadan rəsmən tanıyırdı və ona bu işdə dəstək verəcəyini bildirirdi. Amma iki ildən sonra İngiltərə bu məsələ ilə bağlı öz siyasətini dəyişdirdi və hc.1229/m.1814-cü ildə Henry Ellis sözügedən müqavilənin iki maddəsini dəyişmək məqsədilə İrana səfər etdi. Dəyişdirilməli olan bu maddələrdən bir də, məhz 11-ci maddə idi [6, s. 258-259]. Görünür İngiltərənin Abbas Mirzənin vəliəhdliyinin himayəsi ilə bağlı öz siyasətini dəyişməsinə səbəb İranın Rusiya ilə bağladığı Gülistan müqaviləsinin 4-cü maddəsindəki məsələ olmuşdur. Çünki 1812-ci il tarixli müqavilənin 11-ci maddəsində qeyd edilirdi ki, İran dövlətinin vəliəhdi başqa bir dövlətlə dostluq əlaqəsinə girməməlidir. Ona görə də İngilislər yeni müqavilədə 11-ci maddəni çıxarıb və yalnız ikinci maddədə belə bir öhdəlik göturdülər ki,

şahzadələr arasında mübahisə və münaqişə olarsa, heç bir müdaxilə etməyəcəklər. Yalnız əgər İran şahı onlardan belə bir yardımın göstərilməsini xahiş edərsə, bu işi görə bilərlər [6, s. 261].

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, sözügedən dövrdə bir tərəfdən Azərbaycanın müstəqil xanlıqlara bölünməsi, digər tərəfdən də Qacarlar səltənətinin zəifləməsi Çar Rusiyasına cənubi Qafqazda təcavüzkar siyasətini reallaşdırmaq üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Bölgədə yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət Azərbaycanın yenidən formalaşmış müstəqil xanlıqlarından adekvat tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Lakin təəssüflər olsun ki, onlar yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilməyib, yadelli təcavüzə qarşı birgə mübarizə aparmaq əvəzinə, əsasən öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa üstünlük verirdilər. Sözügedən xanlıqların regionda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətə uyğun mövqe tuta bilməməsi Azərbaycanın şimal torpaqlarının Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsini asanlaşdırmış oldu. Başqa ifadə ilə desək, kiçik oyunçular böyük oyunların qurbanlarına çevrilmiş oldular. Belə ki, cənubi Qafqazda yaranmış xanlıqlar və onların yerli hakimləri güclü dövlətlər tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılmış böyük siyasi oyunlarda əsas rol ifa edən elementlərdən birinə çevrilmiş oldular. Belə demək mümkündürsə, Azərbaycan xanlıqlarına hakim olan xanlardan bəzisinin yaranmış yeni siyasi vəziyyətə uyğun ola bilən mövqe tuta bilməməsi nəticəsində cənubi Qafqazın siyasi coğrafiyası da dəyişmiş oldu.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan xanlıqları vahid bir xalq, millət və mədəniyyətin nümayəndəsi olaraq təcavüzkar Çar Rusiyası qoşunlarına qarşı birgə mübarizə aparmaq əvəzinə, daha çox öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq haqqında düşündülər. Onlar nə bir-birlərinə, nə də ki bir çox hallarda mərkəzi türk Qacarlar dövlətinə etimad edirdilər. Əlbəttə burada istisnalar da olmuşdur, o cümlədən Gəncə xanı Cavad xan. Beləliklə, mərkəzi Qacarlar dövləti tərəfindən vaxtında yardımın göndərilməməsi və Ruslarla əməkdaşlıq edən daxili rəqiblərin gizli fəaliyyəti Gəncənin sonuncu xanının məğlubiyyətinə, Gəncə şəhərinin isə süqutuna səbəb oldu. Təbii ki, burada hakimiyyətə iddialı olan yerli rəqiblər arasında yaranmış fikir ayrılığı Gəncə xanlığının zəifləməsi, Rusların isə daha üstün mövqe qazanmasına öz təsirini göstərmişdir. Sisianov (1754-1806) Gəncə şəhərinin süqutundan sonra Azərbaycanın digər xanlıqlarına da təhdidlə dolu olan məktublar yazmağa başladı. O, Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan və İrəvan xanına yazırdı ki, əgər Cavad xanın taleyini yaşamaq istəmirsinizsə, könüllü olaraq Rusiya təbəçiliyini qəbul etməlisiniz [2, s.186].

Bildiyimiz kimi, cənubi Qafqaz geostrateji parametrləri baxımından dünyanın mühüm regionlarından biri hesab olunur. Bu səbəbdən, müxtəlif tarixi dövrlərdə böyük dövlətlərin

nəzər diqqətinin bu regiona yönəldiyinin şahidi oluruq. Çar Rusiyası hələ I Pyotrun (1672-1725) dövründən etibarən cənubi Qafqaza maraq göstərməyə başlamışdır. I Pyotr özünün siyasi, iqtisadi və hərbi maraqlarını təmin etmək məqsədilə bu regionu ələ keçirmək istəyir və bunun üçün planlar hazırlayırdı. Məhz, XVIII əsrin ikinci yarısı, XIX əsrin əvvəllərində cənubi Qafqazda baş vermiş silsiləvi tarixi hadisələr və bu hadisələrdən dolayı regionda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət fonunda 1804-1813 və 1826-1828-ci illərdə birinci və ikinci Rusiya-İran savaşı baş vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cənubi Qafqazda sözügedən dövrlərdə baş vermiş hadisələrdə İran, Rusiya və Osmanlı dövlətləri ilə yanaşı İngiltərənin də rolu az olmamışdır. Belə ki, məsələ ilə bağlı yazılı qaynaqlar və aparılmış tədqiqat işlərində mühüm məlumatlara rast gəlirik. Bir sıra xarici tədqiqatçıların fikrincə İngiltərə sözügedən dövrdə öz rəqiblərini, o cümlədən Rusiya və İranı Hindistandan uzaq bir məsafədə saxlamaq və onları zəiflətmək məqsədi ilə riyakar siyasət yürüdü. Belə ki, bir tərəfdən İranı sülhə çağırır, digər tərəfdən isə Rusiyanı müharibəyə təşviq edirdi. Görünür İngiltərə Qacarların da Əfşarlar kimi güclü bir imperiyaya çevrilməsindən və Nadir şah kimi ikinci yeni bir qüdrətli sərkərdənin meydana çıxaraq Hindistana qədər yürüş edə biləcəyindən əndişəli idi. Əlbəttə ingilislər Rusiyanın İrana daha dərinə nüfuz etməsinə də istəmirdi. Məqalədə yazılır ki, İngiltərə iki ölkə arasında vasitəçilik edir, Fətəli şahın fikirlərini öyrənir, bu barədə Rusiyaya məlumat ötürür və bu yolla Qacarlar dövlətinin cənubi Qafqazda məğlubiyyətinə zəmin yaradırdı. Rusiya-İran savaşının ələ ilk günlərindən etibarən Qacarların İngiltərəyə bəslədiyi ümid özünü doğrultmadı. Çünki İngiltərə Rusiyanın iştirakı ilə yeni antinapoleon koalisiyasını yaratmaq əzmində idi. Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq deyə bilərik ki, cənubi Qafqaz regionunun Çar Rusiyası tərəfindən ələ keçirilməsi prosesində İngiltərənin rolu heç də əhəmiyyətsiz olmamışdır [4; 5].

Yazılı qaynaqlarda verilən məlumatdan aydın olur ki, cənubi Qafqaz regionunun Çar Rusiyası tərəfindən ələ keçirilməsi prosesində Qacarlar dövlətinin siyasi-iqtisadi və hərbi baxımdan zəifləməsi, Rusiyanın isə əksinə olaraq güclənməsi ilə yanaşı digər amillər də müəyyən rol ifa etmişdir. Belə ki, sözügedən dövrlərdə İngiltərənin bu regionla bağlı yürütdüyü siyasət, eləcə də regionda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətlə bağlı Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqe bu və ya digər formada prosesə öz təsirini göstərmişdir. Qeyd edildiyi kimi, Nadir şahın ölümündən sonra cənubi Qafqazda bir neçə müstəqil Azərbaycan xanlıqları yarandı. Bu xanlıqların hər biri öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün İran və yaxud Rusiyanın regionda olan nüfuz dairəsindən asılı olaraq bu iki dövlətdən birinin himayəsini özünə cəlb etməyə çalışırdı. Çar Rusiyası cənubi Qafqaz regionunda yaranmış

yeni geosiyasi vəziyyətdən məlumatlı olduğuna görə, oraya öz elçi və casuslarını göndərərək xanlıqların daxili məsələləri barədə mühüm məlumatları toplamağa çalışırdı. Göndərilən elçi və casusların əsas işi xanlıqlararası münasibətlər, həmçinin bu xanlıqların Qacarlar dövləti və Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrinin hansı müstəvidə inkişaf etməsi və onların Çar Rusiyasına qarşı tutduğu mövqe barədə məlumatları ruslara ötürməkdən ibarət olmuşdur. Ruslar bu işdə nankor və xəyanətkar ermənilərdən məharətlə istifadə edir, bunun müqabilində isə onlara müəyyən vədlər verirdilər.

Ermənilərin ruslara casusluq etməsinə dair məlumatlar sözügedən dövrlərdə ərsəyə gəlmiş bir çox yazılı qaynaqlarda, o cümlədən farsdilli mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Dövrün mühüm mənbələrindən biri olan “Nasixüt-təvarix” əsərinin müəllifi Mirzə Məhəmməd Təqi Lisanül-mülk Sepəhr məsələ ilə bağlı verdiyi məlumat xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, Rusiya-İran savaşı əsnasında bir ermənin casusluq edərək hərbi sirri Rus qoşununa ötürməsi barədə yazırdı: “Bu vaxt Abbasabadın mühasirəyə alınması barədə bir xəbər gəldi. Naibüs-səltənə (Abbas Mirzə) Rüküd- dövlə və Asifəd-düvlə ilə birlikdə altı min süvari, iki araba topu götürərək yola düşdü. O, Həsən xan Sariaslana xəbər göndərdi ki, “Ruslarla savaş məqsədilə yola düş, mən həmin yerdə pusquda durub gözləyəcəm, ruslar sənə qoşununun sayını az görəndə mühasirədən əl çəkib sənə hücum etməyə başlayacaqlar. Bu zaman mən pusqudan çıxıb onların işini bitirəcəyəm”. Təsədüfən Həsən xan Sariaslanın qoşununda İrəvandan olan bir erməni bu hərbi sirri öyrənir, gecə ikən atlardan birini ipindən açıb külək sürəti ilə məlumatı Peskoviçin ovcuna qoyur. Peskovic bu məlumatı öyrəndikdən dərhal sonra mühasirədən əl çəkərək oradan uzaqlaşır” [6, s.374].

Göründüyü kimi, ermənilər Azərbaycan torpaqlarında yaşayaraq özlərinin ənənəvi peşəsi olan nankorluq, satqınlıq və xəyanətləri ilə daim xalqımızın düşmənlərinə qulluq etmişlər. Məhz ermənilərin bu xəyanətkar davranışları hesabına Çar Rusiyası cənubi Qafqazı və Azərbaycan xanlıqlarını daha asan şəkildə məğlub edə bilmişdir.

Hadisələr ətraflı analiz edildiyi zaman məlum olur ki, Qarabağ və cənubi Qafqazdakı digər müsəlman türk xanlıqları sözügedən dövrlərdə regionda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət və siyasi oyunlarından məlumatsız olmuşlar. Digər tərəfdən, Azərbaycan xanlıqları vahid bir kimliyə, mədəniyyət və dinə mənsub olmasına baxmayaraq bir-birlərinə etimad göstərməmişlər. Əlbəttə burada Qacarların, xüsusilə də Ağə Məhəmməd şahın Azərbaycan xanlıqlarına qarşı tutduğu mövqe və yanlış siyasət də məsələyə bu və ya digər formada öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bütün bu faktorlar isə regionla bağlı Çar Rusiyası tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılmış məkrli siyasətin reallaşdırılmasına kömək edirdi.

Şübhəsiz ki, Çar Rusiyası ilk növbədə cənubi Qafqazda yaranmış türk müsəlman

xanlıqlarını müxtəlif hiyləgər yollarla mərkəzi gücdən, yəni qədim türk soyundan olan Qacarlar dövlətindən ayırmaq və onları bir-birilərinə qarşı qaldırmaq siyasətini yürüdü. Digər tərəfdən, XIX-cu əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiya və Britaniyanın cənubi Qafqazla bağlı yeni məkrli siyasəti, eləcə Qafqazda yaşayan xalqların müxtəlif etnik və dini qruplara mənsub olması yüz illər boyunca bu regiona hakim olan türk soylu dövlətlərin təbəçiliyindən çıxarılaraq Çar Rusiyasının təbəçiliyinə verilməsi ilə nəticələnmişdir.

Bildiyimiz kimi, Nadir şah 1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilmiş və bu hadisədən sonra Azərbaycanda müstəqil xanlıqların formalaşması prosesi başlamışdır. Yazılı Qaynaqlarda verilən məlumatlardan aydın olur ki, sonrakı onilliklərdə bu xanlıqlar Dağıstan və Dərbənddən başlayaraq Şəki, Quba, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə və Tiflis xanlıqları bir-birinin ardınca öz müstəqilliyini elan etmiş və mərkəzi Qacar dövlətindən uzaqlaşmaq mərhələsinə qədəm qoymuşlar. Bütün bunlar isə Qafqaz regionunda, o cümlədən əsrlər boyu Azərbaycana məxsus olan Qarabağ xanlığında daha böyük problemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Müasir İran tədqiqatçıları tərəfindən yazılmış bəzi elmi məqalələrdə qeyd edilir ki, 1826-cı ilin əvvəllərində İngiltərə və Rusiya arasında Şərq ölkələri, xüsusilə İran və Osmanlı dövlətləri ilə bağlı gizli razılaşmalar əldə edilmişdir. Bu isə Rusiyanın Şərq ölkələri ilə bağlı sərbəst siyasət yürütməsinə şərait yaratmış və belə demək olarsa, onun əl-qolunu açmışdır. Bu da nəticə etibarilə Rusiya-İran savaşının başlamasına səbəb olmuşdur [7, s.270].

Müəllif həmçinin yazır ki, sözügedən dövrdə İngiltərənin baş naziri vəzifəsində çalışan Artur Vellesley (Duk Vellinkton 1769-1852) Rusiya ilə gizli bir müqavilə bağlamış və bununla da Çar Rusiyasının cənubi Qafqazla bağlı planlaşdırdığı təcavüzkar siyasətə yaşıl işıq yandırmışdır. Artur Vellesley əvvəlcə Qacar və Osmanlı dövlətlərini Rusiya vasitəsi ilə zəiflətmək, sonra onları asan şəkildə məğlub etməyi planlaşdırırdı. Bu siyasət Britaniyada siyasətçilər tərəfindən etirazla qarşılandı da, İngiltərənin sözügedən dövrdə xarici işlər naziri postunu tutan Mister Kening tərəfindən icra edilmişdir [7, s.271].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu arada Fətəli şah Avropa kralları və imperatorlarına məktubla müraciət edərək kömək almağa çalışırdı. Lakin Qacarların daxilində baş vermiş çaxnaşmalar və İngiltərə tərəfindən real köməyin olmaması şah sarayını məyus etdi. İngiltərə isə I Paveiln öldürülməsindən və xüsusən də Fransa qoşunlarının Suriya və Misridən getməsindən belə qənaətə gəldi ki, Hindistana yürüş planı Napoleonun Şərq siyasətinin gündəliyindən çıxarılmışdır və artıq şaha kömək etməyə ehtiyac qalmamışdır. Bu səbəbdən İngiltərə quru vədlərdən başqa bir iş görmür, eyni zamanda İranı Rusiya ilə müharibəyə qızıqsdırırdı [10].

Digər tərəfdən, İngiltərə rusların İrana daha dərinə nüfuz etməsindən də narahat idi.

Çünki bu məsələ İngiltərənin Əfqanıstan və Hindistanda olan maraqlarına bir başa təhdid hesab olunurdu. Buna görə də əlindən gələni edirdi ki, Qacarlar dövləti vasitəsilə belə bir nüfuzun qarşısı alınsın. Eyni zamanda İngiltərə istəmirdi ki, güclü Qacarlar dövləti formalaşsın. Çünki belə olan halda güclü İran Əfqanıstanı da ələ keçirə bilərdi. Əfqanıstan isə bildiyimiz kimi, Hindistana açılan bir qapıdır. Deməli, İngiltərənin həm Rusiyanı, həm də İranı Hindistanda olan maraqlarına təhdid hesab etməsi məsələsini Rusiya-İran savaşına səbəb olan amillərdən biri kimi dəyərləndirmək olar. Rusiya ilə İranın bir-biriləri ilə müharibə edərək zəifləməsi isə İngiltərənin bu marağını təmin edirdi. Bilindiyi kimi, Rusiya-İran savaşından sonra İran məğlub oldu və Təbriz şəhəri Ruslar tərəfindən işğal edildi. Amma həmin dövrdə İngiltərənin İrandakı rəsmi siyasi nümayəndəsi Mak Donald Kinner (Sir John Macdonald Kinner 1782-1830) Rusiyanın İranı tam şəkildə işğal edib Hindistana yaxınlaşa biləcəyindən əndişəli idi. Fətəli şah Mak Donald Kinnerin xahiş və təmənnası ilə Çar Rusiyası ilə sülh müqaviləsini imzalamağa razı oldu və o, bu müqavilənin imzalanmasında vasitəçi kimi çıxış edirdi [8, s.30].

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, XIX-cu əsrin əvvəllərində cənubi Qafqazda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətlə bağlı Qarabağ xanlığının hakimi və Şuşa qalasının banisi Pənahəli xanın siyasi fəaliyyəti bəzi hallarda öz istiqamətini dəyişmişdir. Təbiidir ki, bu dəyişiklik onun və digər Azərbaycan xanlıqlarının Çar Rusiya və Qacarlar dövləti ilə münasibətlərinə də öz təsirini göstərmişdir. Hadisələrin gedişatı onu göstərir ki, regionun siyasi coğrafiyasının dəyişməsi (Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri 1813/1828) prosesində Qarabağ xanlığı və digər Azərbaycan xanlıqlarının rolu kifayət qədər əhəmiyyətli olmuşdur. Həmçinin mövzu ilə bağlı yazılı qaynaqlarda verilən məlumatdan aydın olur ki, cənubi Qafqaz regionunun Çar Rusiyası təbəçiliyinə verilməsi prosesində digər amillərin də rolu az olmamışdır. Burada xüsusi ilə Qarabağ xanlığının, eləcə də digər Azərbaycan xanlıqlarının yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətlə bağlı tutduqları siyasi mövqe, Çar Rusiyasının cənubi Qafqazla bağlı yurutduyu işğalçı siyasət, Qacarlar dövlətinin iqtisadi və siyasi cəhətdən zəifləməsi və cənubi Qafqaz xanlıqlarının Qacarlar dövləti ilə münasibətlərinin pozulması, regiondan uzaq digər güclərin, o cümlədən İngiltərə-Rusiya-İran üçlüyünün münasibətləri, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı xəyanətkar mövqeyi kimi mühüm amilləri qeyd etmək olar. Əlbəttə unutmamalıyıq ki, bütün bu tarixi amillər eyni zamanda zəncirvari şəkildə bir-biri ilə sıx bağlı olan məsələlərdir. Digər tərəfdən qeyd etməliyik ki, bu məsələlər ayrı-ayrılıqda müstəqil şəkildə tədqiqata cəlb edilə bilən mövzular

kimi də qiymətləndirilə bilər. Sözügedən dövrə aid qaynaqlarda rastlaşdığımız bəzi tarixi faktlardan aydın olur ki, əgər aşağıda göstərilən mövzular daha ətraflı şəkildə və dərinlən araşdırılarsa, dövrün tarixşünaslığında yeni faktlar da ortaya çıxa bilər:

1. Qarabağ xanlığının Qacarlar dövləti və Çar Rusiyasına qarşı tutduğu mövqe və onun nəticələri.
2. Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsi uğrunda Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi təcavüzkar siyasət.
3. Cənubi Qafqazın yenidən ələ keçirilməsi uğrunda Qacarlar dövləti tərəfindən atılan addımlar və onun nəticələri.
4. XVIII əsrin ikinci yarısı, XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası ilə İngiltərə arasında cərəyan edən siyasi rəqabət.
5. Cənubi Qafqazın Çar Rusiyası tərəfindən ələ keçirilməsi prosesində ermənilərin rolu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı – 1994, 687 s.

2. عباسی آقا باکدولوف، گلستان ارم، متن علمی - انتزاعی یسعی و اهتمام: عبدالکریم علی زاده،
محمد آقا سلطانوف، محمد آنرلی، اژدر علی اصغر زاده، فاضل بابایف، فرهنگستان علوم تاریخ، اداره
جمهوری ش.روی سوسیالیستی آذربایجان، انستیتی
انتشارات «علم»، باکو - ۱۹۷۰، ۲۸۸ ص.

3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Geosiyaset>

4- [https://az.wikipedia.org/wiki/Rusiya-İran müharibəsi_\(1804-1813\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Rusiya-İran_müharibəsi_(1804-1813))

5. محمود دهقان، عطا عبدی، بازیگران کوچک در بازی بزرگ (مطالعه موردی: هوالین قفقاز)،
نشریه تحقیقات علوم جغرافیایی سال هفدهم، شماره ۴۸، زمستان ۹۶،
صفحات ۹۵-۱۱۱.

6. میرزا محمد تقی لسان الملك سپهر، ناسخ التواریخ، جزء اول، سلاطین قاجاریه، بتصحیح

و حواشی دانشمند محترم آقای محمد باقر بهبودی، از انتشارات کتابفروشی اسلامییه، تهران، ۱۳۴۴ س، ۳۹۲ ص. محمود، محمود (۱۳۷۸)، تاریخ
روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی، 7. تهران، اقبال.

8. جهانگیر میرزا، (۱۳۸۴)، تاریخ نو، به سعی و اهتمام عباس اقبال، تهران، علم، ۱۳۸۴.

9. Mirzə Camal, Tarixi Qarabağ, şifrə: Б-1917/3542, s. 5-6.
10. <https://az.wikipedia.org/wiki/Rusiya-%> (Rusiya-İran müharibəsi (1804-1813)).
11. <https://oxu.az/politics/47033>

عباس قديمى قىدارى، روسيه و انگليس و مسئله جانشينى شاه در ايران صدر قاجار، فصلنامه 12. تاريخ روابط خارجى، سال يازدهم، شماره 44 – پاييز ۱۳۸۹، صص ۱۵۰ –

۱۲۵.